

KNYGOS SANTRAUKA:

Skaitytojų dėmesiui siūlomame straipsnių rinkinyje “Žydai Lietuvos žemėlapyje: Biržai. Žydų paveldo ir istorinės atminties išsaugojimo problemos” pristatoma šio miesto žydų istorija, etnografija, sociolingvistika, epigrafika. Ši medžiaga surinktą Lietuvos šiaurėje esančiame Biržų mieste (liet.: Biržai, lenk.: Birze, rus.: Биржи, žydų tradicijoje, hebrajų bei jidiš kalbomis miestas vadinamas בֵּרְזַי (bei jo apylinkėse trijų tarptautinio žydų studijų centro “Sefer” ekspedicijų metu (2013 ir 2014 m.). Rinktinėje neapsiribojama tarptautinio dvimečio etnografijos ir epigrafikos tyrimo rezultatų pristatymu, bet ir pateikiami Biržų žydų bendruomenės archyvinių tyrimų rezultatai. Vien iš šio projekto tikslų yra – bandymas išsaugoti žydų paveldą ir atminimą apie žydus buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau: LDK) regione. Istorijos tėkmėje buvusioje LDK teritorijoje ne sykį keitėsi istorinės atminties paradigmos. Kokią įtaką tai turėjo materialiam ir nematerialiam žydų paveldui, žydų istorijos ir kultūros suvokimui, pagaliau, atminčiai apie kaimynus žydus? Išvykdami į ekspediciją Biržuose, mes tikėjome išgirsti atsakymus į klausimus, koks žydų įvaizdis išliko kaimynų atmintyse, ką vietiniai gyventojai apie juos prisimena, o kas jau prarasta ar išstumta iš žmonių atminties, kaip sąveikavo skirtingos etninės ir religinės grupės tokia daugiaetniniame ir daugiakonfesiniame regione, kaip Biržų kraštas? Tyrėjų grupę domino ir platesnis (tiek geografinė, tiek kultūrinė bei istorinė * Vertė Olga Lempert. prasme) klausimas: kokį pėdsaką paliko dingusi žydų civilizacija Lietuvos mentaliniame žemėlapyje? Renkantis ekspedicijos vietą, svarbų buvo tai, jog žydiškųjų Biržų praeitis nėra nepakankamai ištirta: istoriografija, liečianti Biržų žydų bendruomenę (tiek rabinistų, tiek karaimų), negausi. Tuo tarpu, Biržų istorijoje susijungė net keli tyrėjai itin įdomūs momentai. Kadais (1547–1811) Biržai buvo Biržų kunigaikštystės, kurią ilgą laiką valdė įtakinga lietuvių magnatų Radvilų giminė, centras. Radviloms valdant Biržai suklestėjo, tapo ekonomiškai stipriu miestu (1589 m. miestui buvo suteikta Magdeburgo teisė). Žinoma, kad Magdeburgo teisė paprastai negaliojo žydams, kaip ir kituose Rytų Europos miestuose jie nebuvo miestiečiais, tačiau sudarė nemažą ekonomiškai aktyvią miesto gyventojų dalį. Tačiau, Radvilos Biržuose, kaip ir daugelis kitų magnatų, savo valdose laikėsi racionalios politikos žydų atžvilgiu, nors žydai ir netapo miestiečiais, laipsniškai jie buvo įjungti į mieste veikusių amatininkų cechus. Tokia praktika LDK buvo novatoriška ir nedažna. Įtakingų kunigaikščių vykdyta miestui naudingos tolerancijos politika darė žydus kone lygiateisiais (su keliomis išlygomis) miesto gyventojais. Tyrimui buvo itin svarbi Biržų lokalizacija kultūriniame paribyje, kur tarsi susiduria ir persipina įvairios tradicijos. Biržai – vienas iš nedaugelio kraštų katalikiškoje Lietuvoje (šią religiją išpažįsta apie 80%, gyventojų), kur istoriškai svarbus buvo protestantizmas. Žydų rabinistų ir karaimų bendruomenių sambūvio intriga – išskirtinė aplinkybė Biržų žydų istorijoje. 372 Santrauka Dviejų skirtingų judėjų bendruomenių sugyvenimo pėdsakų iki šiol galima rasti miesto topografijoje, nors karaimų bendruomenė čia nebegyvena nuo antrosios XVII a. pusės ar XVIII a. pradžios. Biržų žydų kapinės – vienos didžiausių išlikusių žydų kapinių Lietuvoje (daugiau nei 1600 macevų), tačiau į jos niekada iki šiol dėmesio nėra atkreipę epigrafikos tyrėjai. Ekspedicijos vietos pasirinkimo, o ir knygos atsiradimo istorija – tai šiuolaikinei visuomenei gana būdingas pavyzdys, vykstant žydų kultūrinio bei istorinio paveldo aktualizavimo procesams. Svarbu pažymėti, jog pirmuosius žingsnius šia kryptimi žengė vietos gyventojai. Biržų „Aušros“ vidurinės mokyklos istorijos mokytojas Vidmantas Jukonis sugebėjo ne tik sudominti mokinius miesto žydų praeitimi, bet ir įtraukti juos į žydų kapinių tvarkymo darbus. Netrukus prie jų prisijungė vokiečių evangelikų reformatų ir evangelikų liuteronų savanorių grupė – Lietuvos evangelikų reformatų bažnyčios partneriai. “Sefer” centro ekspedicijos sėkmingai pratęsė vietinių žmonių ir vokiečių savanorių pradėtą iniciatyvą. Šis rinkinys – tai “Sefer” centro mokyklų dalyvių, mūsų kolegų iš įvairių Lietuvos ir Lenkijos mokslo bei kultūros centrų kruopštaus darbo rezultatas. Jį sudaro penkios tematinės dalys. Pirmasis straipsnių blokas skirtas žydų paveldo išsaugojimui dideliame Lietuvos-Lenkijos regione. Straipsnyje “Žydų kultūros bei istorijos paveldas Lietuvoje” Rūta Anulytė ištyrė, kaip keitėsi valstybės požiūris į žydų paveldo paminklus nuo pokario metų iki šių dienų (teisinis aspektas, vietinės administracijos sprendimai), ir kas vyksta Lietuvoje su materialios (kapinės, sinagogos, architektūriniai objektai, žydų knygos ir rankraščiai) bei nematerialios kultūros (lietuviškas jidiš dialektas, kleizmerių kultūra) paminklų apsauga/restauravimu/tyrimu. Autorės manymu, besikeičiantis požiūris į žydų paveldą Lietuvoje susijęs pirmiausia su visuomenės sąmonėje mažėjančia atskirtimi tarp “savo” ir “svetimo” paveldo. Kšyštofas Beliauskis straipsnyje “Žydų kapinių padėtis Lenkijoje” tęsia žydų kapinių apsaugos bei konservavimo temą, remdamasis lenkiška patirtimi, kuri daug kuo primena lietuviškąją. Abi valstybės neteko beveik visos žydų populiacijos (ne tik dėl Holokausto, bet ir dėl po karo į namus negrįžusių žydų, emigracijos, natūralaus populiacijos sumažėjimo). Atsakomybė rūpintis žydų kapinėmis atiteko nebe žydų bendruomenėms, o valstybei ir vietiniams gyventojams. Grįžtama prie kertinės lenkų požiūrio į kitataučio kaimyno atminimą ir prisiminimą problemos. Antrasis blokas skirtas rabinistų žydų ir karaimų bendruomenių

istorijos Lietuvoje problemoms. Vladimiras Petručinas straipsnyje “Rabinistų ir karaimų bendruomenės viduramžių Lietuvoje: istorijos pradžios problemos” nuodugniai nagrinėja diskusinį rabinistų ir karaimų atsiradimo Lietuvoje datavimo klausimą bei analizuoja hipotezę, apie galimą XV a. kilusios Naugardo žydžiuojančių erezijos kilmę iš Lietuvos žydų. Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė savo straipsnį skyrė pagrindiniams sociokultūrinės žydų rabinistų ir karaimų istorijos privačioje Biržų valdoje klausimams: rabinistų ir karaimų bendruomenių atsiradimo mieste datoms, kiekvienos jų dydžiui, demografiniams duomenims, kiekvienos bendruomenės maldos namams, žydų-karaimų kvartalui mieste ir vietoms, kur gyveno didžioji Biržų kahalodalis, pagrindiniams žydų užsiėmimams, unikaliai LDK pakantumo žydams politikai iš valdžios pusės. Istorinę rinkinio dalį taip pat sudaro archyviniai dokumentai (1764 m. pirmojo visuotinio LDK žydų surašymo šaltinių fragmentai, skirtingų laikotarpių Biržų miesto žemėlapiai). Trečiasis straipsnių blokas nagrinėja žydo įvaizdį kaimynų prisiminimuose (etnografija, žodinė istorija bei sociolingvistika). Ši dalis pradedama Iljos Magino straipsniu, kuriame pasitelkus sociolingvistinę analizę atkuriamas sudėtingas žydų bendruomenės (antros pagal dydį po lietuvių etninės grupės Biržuose) sugyvenimo daugiakalbėje ir daugiakultūroje erdvėje vaizdas bei vietinio jidiš dialekto ypatybės. Julijana Leganovič straipsnyje “Žydų miestelio portretas žodiniuose pasakojimuose” atkuria žydų namų, parduotuvių, sinagogų bei kitų ritualinių pastatų vaizdą pagal šiandienos Biržų ir jų apylinkių gyventojų prisiminimus. Rimantas Sliužinskas tęsia šią temą savo straipsnyje, kuriame analizuoja kolektyvinį žydų įvaizdį lietuvių prisiminimuose: įsivaizdavimus apie žydų santykį su juos supusiais gyventojais, šių žinias apie žydų religiją, apie jų pagrindines veiklas, apie žydų taikytus vaikų auklėjimo būdus, žydų virtuvės ypatumus ir pan. Natalija Petrova straipsnyje “ ‘Seni’ ir ‘nauji’ etniniai kaimynai (pagal gyventojų pasakojimus apie tarpukario Biržus ir lietuvių prisiminimus apie deportaciją)” siekia palyginti, kaip lietuviai aprašo savo kaimynus natūra- Santrauka 373 lioje gyvenamojoje aplinkoje (tarpukario Biržuose (1918– 1941 m.), regione su komplikauta daugiataute sudėtimi ir dirbtinėje – Gulago ir specialių gyvenviečių sistemoje karo ir pokario metais. Rimanto ir Sados Sliužinskių straipsnyje “Biržų rajono gyventojų prisiminimai apie žydų švietimą” aptariami negausūs lietuvių informantų liudijimai apie prieškarinio žydų pradinį ir vidurinį švietimą. Svetlanos Amosovos straipsnis skirtas ritualinės krikščionio žmogžudystės mitui – svarbiai žydų ir lietuvių tarpusavio santykių istorijos sudėtinei daliai, kuri Biržuose ir jų apylinkėse dažniau siejosi su kraujo naudojimo macuose legenda, nei su ritualiniais žudymais. Ilja Maginas straipsnyje “Sentikiai kaip žydai: šiaurės Lietuvos sentikių maisto draudimų ypatumai” aprašo sentikių populiaciją kaip tipologiškai artimiausią žydams kalbinę, religinę bei etninę mažumą Biržuose ir bando suprasti, viena vertus, kaip šis kitoniškumas atsiliepė patiems sentikiams, ir antra vertus, kaip sentikiai vertino vietinius žydus. Ketvirtoji knygos dalis skirta Biržų žydų likimams Antrojo pasaulinio karo bei Holokausto metu. Marijos Viatčinos straipsnis “Holokaustas Biržų gyventojų prisiminimuose” aprašo šiandienos Biržų ir jų rajono gyventojų prisiminimų apie dramatiškiausią ir skausmingiausią šio regiono žydų bendruomenės istorijos temą. Borisas Raškovskis pristatė Biržų žydų, sunaikintų 1941 m. vasarą, atliktos paieškos Memorialinio Katastrofos ir žydų tautos didvyriškumo komplekso “Jad Vašem” duomenų bazėje, rezultatus. Be to, į šį skyrių įtrauktos nuotraukos ir prisiminimų apie žydų sušaudymus vertimai, surinkti buvusios Biržų kraštotyros muziejaus direktorės Reginos Batvinytės-Drevinskienės. Paskutinė rinkinio dalis – didelis epigrafikos skyrius. Jame Michailo Vasiljevo analitinis straipsnis, su žydų kapinių macevų aprašymu duomenimis (lentelėmis) nuo 1627 m., metodiniuose lentelės ir kapinių žemėlapiu paaiškinimu, macevų formų tipologija, datų, kapinėse palaidotų žydų vardų ir vietovardžių rodykle bei įdomiausių macevų aprašymais ir nuotraukomis. Rinkinį išleisti padėjo Genesis Philanthropy Group (pagal labdarinę Charities Aid Foundation programą “Žydų bendruomenės”), UJA Federation of NY, Rothschild Foundation Europe suteikta parama. • Dėkojame Rytų Europos žydų kultūros ir istorijos tyrimo centrui (Vilnius) – nuostabiam mūsų mokyklos akademiniam partneriui – ir asmeniškai dr. Jurgitai Šiaučiūnaitėi-Verbickienei, kuri padėjo tiek organizuojant mokyklą, tiek renkant šiam leidiniui archyvinę medžiagą; • Skaitmeniniam Litvakų kapinių katalogui “Maceva” ir asmeniškai p. Rūtai Anulytei, suteikusiai ekspedicijai darbui ir tyrimui kapinėse reikalingas darbo priemonės. • Kultūros paveldo departamentui prie Lietuvos Kultūros ministerijos, suteikusiam paramą “Nekilnojamojo kultūros paveldo pažinimo sklaidos, atgaivinimo ir leidybos projektų dalinis finansavimas” pirmai lauko ekspedicijai; • Biržų rajono administracijai ir asmeniškai merei p. Irutei Varzienei, vice-merei p. Stasei Eitavičienei, jaunimo reikalų koordinatoriui p. Merūnui Jukoniui, vyr. specialistui ryšiams su visuomene p. Daliui Mikelioniui – už nepaprastą svetingumą, dėmesį ekspedicijos poreikiams, nuolatinį būtino inventoriaus bei transporto tiekimą, nepamirštamą kultūrinės veiklos ekspedicijos nariams organizavimą. Su didžiule padėka norime atkreipti dėmesį į tai, kad trečiąją ir paskutinę ekspediciją pilnai finansavo miesto administracija; • „Aušros“ vidurinei mokyklai; p. Vidmantui Jukoniui, Biržų žydų paveldo tyrimų pradininkui; mokyklos mokiniams (tolerancijos ugdymo centrui), kurie atostogų įkarštyje pasiaukodami

darbavosi žydų kapinėse kartu su ekspedicijos nariais; • Biržų kraštotyros muziejui “Sėla” ir asmeniškai p. Tatjanai Niedvarienei ir p. Snieguolei Kubiliūtei už suteiktą unikalią archyvinę medžiagą; p. Antanui Seibučiui už puikią ekskursiją po kraštotyros muziejų; • Memorialiniam Katastrofos ir žydų tautos didvyriškumo kompleksui “Jad Vašem”, be atlygio suteikusiam publikacijai rinkinyje prieškarinio žydų Biržų nuotraukų kolekciją, ir asmeniškai dr. Arkadijui Zelceriui, padėjusiam ieškoti rinkiniui medžiagos; • Vokiečių evangelikams partneriams: kun. Erhardui Mische, kun. Miroslavui Danyšui, Lipės apskrities krikščionių ir žydų bičiulystės draugijos nariams; • p. Kšyštofui Beliavskiui iš mūsų draugų projekto “Virtualus štetlas” (Varšuva, Lenkijos žydijos istorijos muziejus “POLIN”), kuris ne tik kartu su mumis sunkiai triūsė kapinėse, bet ir pasidalino lenkų patirtimi kuriant žydų kapinių duomenų bazę; 374 Santrauka • Prof. Vladimirui Petruchinui (Maskva, Slavų tyrimų institutas prie Rusijos Mokslų akademijos), kuris atkreipė mūsų dėmesį į Biržus ir pasiūlė juos kaip vietą ekspedicijai; • Dr. Larai Lempertienei (Vilniaus Universitetas), kuri ne tik puikiai išvertė mūsų lietuvių kolegų straipsnius ir lietuviakalbių informantų interviu, bet ir neatsakė patarti dirbant su rinkiniu. Dėkojame visiems Biržų gyventojams, kurie puoselėja kaimynų atminimą ir miesto žydų bendruomenės istoriją vertina kaip savo pačių istorijos ir kultūros dalį. Atskira padėka tarptautinei visų “Sefer” centro ekspedicijų į Biržus dalyvių komandai už žinias, užsispyrimą, darbingumą, pasiaukojimą ir ištikimybę akademinėms žydų studijoms, net ir atostogų universitetuose metu.